

UOT 80/81

“DASTANI-ƏHMƏD HƏRAMİ” POEMASININ HƏRBİ LEKSİKASI

leytenant Elnarə Cavadova

Həzi Aslanov adına Ordu İdeoloji və Mədəniyyət Mərkəzi

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanda orta dövrün hərbi leksikası araşdırılır. Bu məqsədlə “Dastani-Əhməd hərami” poemasının dili tədqiqata cəlb edilir. Hərbi leksikanın təşəkkülünü əsaslandıran məsələlərə toxunulur, bədii dildə onların əhəmiyyətindən bəhs edilir. Poemanın dilindəki hərbi sözlər sistemli şəkildə öyrənilir. “Dastani-Əhməd hərami” poemasında daha çox işlənən hərbi sözlər, onların üslubi-qrammatik cəhətləri üzə çıxarılır. Bundan başqa, əsərin hərbi leksikasına daxil olan dil vahidləri mənşə baxımından da araşdırılır. Hərbi sözlərin işlənmə dərəcəsinə də diqqət edilir, onlar içərisində aktiv mövqeli leksik-qrammatik vahidlər müəyyənləşdirilir. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil faktları ilə əsaslandırılır.

Açar sözlər: hərbi, leksika, söz, ifadə, dil.

Hər bir dilin leksik tərkibində hərbi sözlərin də müəyyən qədər yeri vardır. Cəmiyyətdə hər bir fəaliyyət sahəsi özünün leksikasını yaradır. Bu mənada, tayfalar, siniflər, ölkələr arasındakı müharibələr prosesində və nəticəsində bir sıra sözlər yaranaraq hərbi leksikanın təşəkkülünü əsaslandırmışdır. Mütəxəssislər hərbi sözləri leksikanın qədim qatına aid edirlər. Bu baxımdan, Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu diqqəti çəkir. Bədii dildə hərbi sözlər müxtəlif məqsədlərlə işlənmişdir. “Azərbaycan dilinin leksik sistemində kəmiyyət baxımından bolluğu ilə seçilən hərbi anlayış və məfhum adları dilimizin, o cümlədən bütövlükdə ümumtürkcənin yaranmağa başladığı dövrdən formalaşdığından qədim türk abidələrindən üzü bəri bütün yazılı abidələrin dilində bu və ya başqa şəkildə öz əksini tapmışdır” [1, s.3]. Bu mənada, XIII yüzilə aid olan “Dastani-Əhməd hərami” poeması maraqlı örnəklərdən biridir. Həmin əsərin dilindəki hərbi sözlər üslubi-qrammatik keyfiyyətləri ilə seçilir. Əsərin dilində ilk dəfə “qılınc” (qılıc) sözü ilə qarşılaşırıq:

*Qılıc salsa, bin ərə təpinəydi,
Qağan aslan kibi kim çırpınaydı [2, s.23].
Qılıc ilə çün anı dəxi yıxdı,
Sürüdü gögdəsin taşra buraxdı [2, s.32].
Təpəsinin saçını dərisilə
Qılıc yerə buraxdı silə-silə [2, s.33].*

Məlumdur ki, türk hərbi tarixində silahlar içərisində qılıncın önəmli yeri olmuşdur. “Dastani-Əhməd hərami” poemasının dilində də “qılınc” sözü işləkliyi ilə diqqəti çəkən hərbi sözlərdəndir:

*Şoluqdam belinə qılıc quşandı,
Bulardan qorxdu və nə heç üşəndi [2, s.29].*

Dildə elə sözlər vardır ki, onlar döyüş, vuruş üçün istifadə olunan əşyaların adını bildirir, elə sözlər də vardır ki, həm hərbi məqsədlə, həm də ümumişlək söz kimi işlədilir. “Qılınc” sözü hərbi anlamının möhkəmliyi ilə seçilir.

*Hər ayağında birər qul oturur,
Əlində qılıcı hərbə götürür [2, s.97].
Ol oturaqda kim qullar oturmuş,
Qılıcı hərbelər əldə götürmüş [2, s.100].*

“Qılınc” sözü aktiv mövqeyə malik hərbi sözlərdəndir. Onun əsasında dilimizdə “qılınc qurşanmaq” ifadəsi də yaranmışdır. “Dastani-Əhməd hərami”nin dilində də həmin birləşməyə rast gəlirik:

*Qılınc qurşandı ol dəmdə belinə,
Görün kim nə gəlir anın yoluna [2, s.98].*

Kəsicici və odlu silahların hərbi işi ilə bağlı yaranması məlumdur. “Silahlı mübarizənin tarixi sübut edir ki, hərbi işi bəşəriyyətin inkişafının ilkin mərhələsində gündəlik məşğuliyyət olmaqla bərabər, eyni zamanda hər cür xarici siyasi problemin və münaqişənin həllində yeganə metod olmuşdur” [3, s.25]. Lakin Azərbaycanda ana dilli ədəbi örnəklərdən elmə məlum olan ilk böyük həcmli nümunə hesab edilən “Dastani-Əhməd hərami”də hərbi işi həramilik məqsədi ilə vuruşan Əhmədlə əlaqəli süjetlə bağlı məişət zəminindədir. Burada heç bir tayfa, xalq davası yoxdur. Lakin hərbi işi ilə bağlı müxtəlif silahlardan istifadə olunur ki, bu, əsərin hərbi leksikasının zənginliyini göstərir. Poemada “yalın qılınc” adlı ifadə ilə qarşılaşırıq ki, bu birləşməyə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də rast gəlirik:

*Yalın qılınc əlində əjdəhadur,
Həramidir, vəli gürbüz bəhadur [2, s.102].*

Mənbələrdən məlum olur ki *yalın qılınc* “qınından çıxarılmış qılınc” deməkdir:

*Yalın eylədi ol hindi qılıncı,
Görün nə qılır ol fitnə qılıncı [2, s.29].*

“Dastani-Əhməd hərami” poemasının dilində ən çox işlənən hərbi ləksəm “qılınc” sözüdür. Əsərin dilində yuxarıdakı “hindi qılınc” ifadəsi hadisələrlə bağlı bir neçə yerdə işlənmiş maraqlı ifadələrdən biridir:

*Yedi hindi qılınc, yedi gözəl at,
Yüürsə eyləyə kırılanqıcı mat [2, s.40].*

Fikrimizcə, birləşmənin asılı (birinci) tərəfindəki “hind” sözünü müxtəlif versiyalarla bağlamaq mümkündür. Belə ki, qılınc verilməsinə bu adın onun gətirildiyi və ya düzəldildiyi məkanla əlaqəli olduğunu düşünmək olar. Bundan başqa, araşdırmalar göstərir ki, tərkibinə görə qılınc müxtəlifdir. Belə ki, onların düzəldilməsində təkcə dəmirdən deyil, bir çox bitkilərdən də istifadə edilmişdir ki, onlardan biri el arasında “qara xəlilə” deyilən bir bitki toxumudur ki, o, Əfqanıstan və Hindistanda yetişirdi.

“Dastani-Əhməd hərami” poemasının dilində fəal mövqeyi ilə seçilən hərbi ləksik vahidlərdən biri də “yay” sözüdür.

*Doquz kişi yatır başı kəsilmiş,
Qılıncı sınıb yayı yasılmış [2, s.35].*

Poemanın dilində “ox” sözünün də müəyyən qədər yeri vardır:

*Oxa dikdilər ol düşmən başını,
Son ucu noldu gör anın uşşını [2, s.110].*

Fikrimizcə, poemanın dilindəki “Xətayi yay” ifadəsi də məkanla bağlı yaranan sintaktik vahiddir:

*Xətayi yay əlində, ox dolu kiş,
Bahadırlıq ana olmuş idi iş [2, s.67].*

Yuxarıdakı örnəkdən görüldüyü kimi, əsərin dilində “yay” sözü həm təklikdə, həm də “ox” sözü ilə eyni misrada işlənmişdir. Bundan başqa, burada “kiş” sözü də diqqəti çəkən hərbi ləksika nümunələrindəndir. Qədim və orta dövrlərdə oxları toplu şəkildə saxlamaq üçün xüsusi əşyalardan istifadə edirdilər ki, bu mənada, ox qabı məqsədi ilə mənbələrdə “sadaq” və “kiş” sözləri ilə qarşılaşırıq.

Maraqlıdır ki, “Dastani-Əhməd hərami” poemasının dilində “ox” və “yay” sözləri iki baxımdan diqqəti cəlb edir:

1. Hərbi məqsədlə işlənməsi ilə.
2. Üslub səviyyəsində işlənməsi ilə.

Sözügədən əsərin dilində “ox” və “yay” sözlərinin, əsasən, hərbi hadisələr zamanı işlənməsinin şahidi oluruq. Lakin əsərin bir yerində onlardan bədii dilin xarakterik xüsusiyyəti olan bənzətmə yaratmaq üçün istifadə edilməsi faktına da rast gəlirik:

*Hənuz oğlan idi, on idi yaşı,
Vəli kirpiği ox, yay idi qaşı [2, s.75].*

Göründüyü kimi, obrazın camalını vəsf etdikdə klassik üsluba uyğun olaraq onun kirpiyinin oxa, qaşının kamana bənzədilməsi hərbi əməliyyatlara aidliyi olmayan obrazlılıq məsələsi, məcazlıq keyfiyyətidir. “Dastani-Əhməd hərami” ana dilli poeziyamızın ilkin təşəkkül tarixini, onun ideya-mövzu mənbələrini, sənətkarlıq istiqamətini, milli bədii-poetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından da son dərəcə dəyərli bir əsərdir” [2, s.5]. Əsərin hərbi leksika örnəklərinin üzə çıxarılması onun bir neçə istiqamətdə araşdırmalara layiq olduğunu göstərir.

“Dastani-Əhməd hərami”nin hərbi leksikasına aid olan sözlərdən biri də “bıçaq” leksik-qrammatik vahididir:

*Kimi yalın bıçaq əlinə almış,
İşində hər birisi hazır olmuş [2, s.100].*

“Bıçaq” sözü də əsərin dilində həm hərbi söz kimi, həm də bədii məqsədlə işlənən leksik vahid kimi işlənmişdir:

*Bıçaq sögüğe irdi neyləyəlim,
Barı razmı bir-bir söyləyəlim [2, s.77].
Güləfrux der: bıçaq sögüğe irdi,
Nə səbr edəm, çü fürsət ələ girdi [2, s.82].*

Misralardakı “bıçaq sögüğe irdi” cümləsi hazırda dilimizdə “bıçaq sümüyə dayandı” şəklində işlənir.

“Dastani-Əhməd hərami” əsərinin dilində çox işlənən hərbi sözlərdən biri də “yaraq” leksemidir:

*Yarağın düzdü, qoşdu ol hərami,
Kırmda qalmadı ayruq ərami [2, s.38].*

Maraqlıdır ki, sözügedən mənbədə “yaraq” ismi əsasında yaranan çox sayda sözlər işlənmişdir. Bu anlamda, “yaraqlı” sifətinə rast gəlirik:

*Atı yögrük idi, kəndi yaraqlu,
Ürəkli idi ol gözü çıraqlu [2, s.67].
Qamusu uyquya vardılar anlar,
O qırx sərhəng yaraqlu oturanlar [2, s.100].*

Bundan başqa, “yaraq” ismindən düzələn “yaraqlanmaq” feli də poemanın dilində bol-bol işlənmişdir:

*Dedi: xoca, yaraqlanın gedəlim,
Buyur, nə qulluğun varsa, edəlim [2, s.41].
Güləfrux xəlqinə ol dəm çığırdı,
Yaraqlanın gəlin, - deyü qığırdı [2, s.109].
Yaraqlandı eşidən anda gəldi,
Qapıda cümləciği hazır oldu [2, s.109].
Yaraqlandı, bəlikləndi, donandı,*

*Yüz qararsı, gözi qana döndü [2, s.98].
Yaraqlandı qamu hallı halınca [2, s.70] və s.*

“Dastani-Əhməd hərami” əsərinin dilindəki maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, “yaraq” sözündən “etmək” feli ilə birlikdə mürəkkəb (tərkibi) söz kimi də istifadə olunmuşdur.

*Buyurdular yarağ edin düğünə,
Xəbər oldu dükəli elə, günə [2, s.85].*

Yuxarıdakı misralarda “yaraq edin” sözü hərbi məqsədlə işlənməmişdir. Burada o, “hazırlıq görmək” anlamındadır.

Araşdırmalar təsdiq edir ki, “yaraq” sözü maraqlı milli vahidlərdən biridir. Uzun zaman Azərbaycan dilinin leksikasında işlənmə aktivliyi ilə seçilsə də, sonralar yerini alınma mənşəli “silah” sözünə verərək işlənmə fəallığını itirmişdir. Bu, lüğət tərkibinin müxtəlif qatlarında olduğu kimi, hərbi leksikada da dəyişmələrin baş verdiyini göstərir. Mənbələrdə, o cümlədən “Dastani-Əhməd Hərami”də çəri, ərən, igid kimi sözlərin fəallığı diqqəti çəkir:

*Dedilər kim, bu nə çoxluq kişidir,
Bəziranlıq çərinin nə işidir? [2, s.39].
Ərənlərə qılıc vurmaq necədir?
Oğurlayın yigit qırmaq necədir? [2, s.62].*

“Çəri” qədim və orta əsrlərdə tez-tez işlənən hərbi sözlərdəndir. O, sonralar öz yerini “qoşun” sözünə verərək dilimizdə aktivliyini itirərək arxaik plana keçən dil vahidlərindən biridir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilindəki hərbi leksikaya daxil olan vahidlərin çoxu mənşəcə millidir. Lakin onlar arasında alınma leksika örnəklərinə də rast gəlmək olur. Bu baxımdan, “Dastani-Əhməd hərami” poemasının dilində də belə sözlərlə qarşılaşmaq olar. Məsələn, “cəng” sözü belələrdəndir:

*Gəlib söylərsə, cəngə duruşalım,
Anunla cəng edəlim, uruşalım [2, s.70].
Önüdü məskənlə söyləyəlim,
Becid olur idə cəng eyləyəlim [2, s.70].*

Ümumiyyətlə, “müharibə”, “cəng”, “dava” sözlərinin hamısı mənşəcə alınmadır. Onların qarşılığı olan milli mənşəli “döyüş”, savaq və “vuruş” sözləri də hərbi leksik vahidlər kimi az işlənməmişdir. Bundan başqa, əsərin dilində “cəbə” (zireh), “cövşən” (zirehli), “silah” sözlərindən də istifadə olunmuşdur:

*Cəbə cövşən silahı geydi anlar,
Qəza yoluna qoyub başı canlar [2, s.26].*

Poemanın dilində bir yerdə “sapand” sözünə də rast gəlirik. Lakin əsərin dilində bu söz hərbi məzmun daşımır:

*Görün bu çərxi-gərduni ki, bəni
Sapana qoyuban atdı yabanə [2, s.66].*

Beləliklə, “Dastani-Əhməd hərami” poeması hərbi leksika baxımından maraqlı və tədqiqata layiq örnəklərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı / İ.Qasımov. – Bakı: Nurlan, – 2001. – 97 s.
2. Səfərli Ə. Dastani-Əhməd hərami. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 119 s.

3. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası / Y.Məmmədli. – Bakı: Universitet nəşriyyatı, – 1997. – 132 s.

Аннотация

Военная лексика поэмы «Дастани-Ахмед Харами» Эльнара Джавадова

В статье рассматривается военная лексика средневековья в Азербайджане. Для этого в исследовании задействован язык поэмы «Дастани-Ахмад Харами». Затрагиваются вопросы, обосновывающие формирование военной лексики, а их значение обсуждается на литературном языке. Военные слова на языке поэмы изучаются систематически. Наиболее употребительные военные слова, их стилистические и грамматические особенности раскрыты в поэме «Дастани-Ахмад Харами». Кроме того, языковые единицы, включенные в военную лексику произведения, изучаются с точки зрения происхождения. Обращается также внимание на степень развития военных слов, в которых определяются лексические и грамматические единицы с активными позициями. Научные идеи, выдвинутые в статье, основаны на лингвистических фактах.

Ключевые слова: военный, словарь, слово, выражение, язык.

Abstract

Military vocabulary of “Dastani-Ahmed Harami” poem Elnara Javadova

The article examines the military vocabulary of the Middle Ages in Azerbaijan. For this purpose, the language of the poem "Dastani-Ahmad Harami" is involved in the study. The issues substantiating the formation of military vocabulary are touched upon, and their importance is discussed in literary language. The military words in the language of the poem are studied systematically. The most used military words, their stylistic and grammatical features are examined in the “Dastani-Ahmad Harami” poem. In addition, the language units included in the military lexicon of the work are studied in terms of origin. Attention is also paid to the degree of development of military words, in which lexical and grammatical units with active positions are identified. The scientific ideas put forward in the article are based on linguistic facts.

Keywords: military, vocabulary, word, expression, language.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.08.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 05.09.2020

Çapa qəbul edilmişdir: 26.10.2020